

ԵՐԿՈՒ ՍԱՐՍԱՓՆԵՐԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆ

Այս տարուայ «Հորիզոնի» 122 համարում «Մուրացանի ժառանգներ» ստորագրութեամբ մի նամակ էր տպուած Բերլինից, որ առաջ ենք բերում նոյնութեամբ.

ՅԱԻԱԼԻ ԵՒ ԾԱՆՐ ՍԵԱԼ

Բերլին, 11 յունիսի

Կէս ժամ առաջ ստացանք հանգուցեալ Մուրացանի երկասիրութիւնների երկրորդ հատորը և սարսափելով կարդացինք այդ հատորի սկզբում տպւած, առանց մեր ժառանգներին գիտութեան «Ռուզանը և նրա քննադատները» վերնագրով պօլիմիքական գրւածքը, որը անշուշտ հանգուցեալ հեղինակի տկար ժամանակայ գրւած բան է:

Այսպիսի անտեղի բան տպագրելուն համար Տէր-Գիւտ ք. Աղանեանից և մեր լիազօր խմբ. պ. Տ. Նազարհանից (որը գուցէ անտեղեակ էր տպագրութեան) տեղեկութիւն հարցնելուց առաջ՝ շտապում ենք յայտնելու հրապարակաւ մեր խորին ցաւը տեղի ունեցած այնպիսի մի խոշոր սխալի առթիւ:

Այս փորձը խրատ կը լինի մեզ, Այսուհետեւ առանց մեր անմիջական հսկողութեան ոչ մի բան լոյս չի տեսնիլ, ի նկատի առնելով հանգուցեալ հեղինակի վերջին մի քանի տարիների փոփոխակի հոգեկան ցտաւի վիճակը:

Մուրացանի ժառանգներ

Յ. Գ. Այսօր հեռագրով կարգադրեցինք ոչնչացնել այդ սկզբի Ա.—ԺԹ երեսները:
Նոյնք

Հէնց նոյն թերթի հետեւալ 123 համարում «Տ. Նազարեան» ստորագրութեամբ տպուած էր նրա լրացուցիչ նամակը «ցաւալի և ծանր սխալի մասին» վերնագրով, որ նոյնպէս նոյնութեամբ առաջ ենք բերում այստեղ:

ՅԱԽԱԼԻ ԵՒ ԾԱՆՐ ՍԽԱԼԻ ՄԱՍԻՆ

Թիֆլիզ, 7 յունիսի

Սարսափով կարդացի Մուրացանի ժառանգների նամակը («Հորիզոն» № 122):

Յայտնում եմ, որ ես ոչ մի տեղեկութիւն չեմ ունեցել, չեմ լսել թէ գոյութիւն ունի «Ռուզանը և նրա քննադատները» վերնագրով պօլիմիքական գրւածքը:

Այդ հատորը հանգուցեալ Մուրացանը իր ձեռքով է եղել յանձնած Տէր-Գիւտ ա. ք. Աղանեանին և ես այդ զիրքը տեսել եմ միայն նրա լոյս տեսնելուց յետոյ և ստացածս առաջին օրինակը առանց իսկ կարդալու անյապաղ ուղարկել եմ Մուրացանի ժառանգներին այնպիսի արագութեամբ, ինչպիսի արագութեամբ տպարանը ուղարկում է առաջին օրինակը գրաքննական կոմիտէին:

Ոչ մի առնչութիւն չեմ ունեցել այդ հատորի թէ բովանդակութեան և թէ հրատարակութեան հետ: Տպարանից մինչև օրս ստացւած է մինչև 19 օրինակ, օրոնցից մէկը ուղարկւած է Մուրացանի ժառանգներին, միւսը Մուրացանի մօրը, մի քանի հատ տեղական թերթերի խմբագրութիւններին, մի հատ Գուտտեներեզ գրալաճառանոցին և մի հատ պ. Ղ. Աղայեանին:

Գիրքը գեռ վաճառ չէ հանւած, որովհետև փոխւում է շապիկը, քննադատականը միջից հանելու պատճառով:

Տ. Նազարեան

Ուրեմն առաջին նամակով Մուրացանի ժառանգները «սարսափելով» մեղադրում են ինձ, որ ես հանգ. Մուրացանի երկերի երկրորդ հատորի մէջ տպագրել եմ «Ռուզանը և նրա քննադատները» վերնագրով գրուածքը, մի «անտեղի բան», որ ժառանգները համարում են «անշուշտ հեղինակի տկար ժամանակուայ գրուած բան»:

Իսկ երկրորդ նամակով պ. Տ. Նազարեանը «սարսափով» կարդալով Մուրացանի ժառանգների նամակը, յայտնում է, որ «ոչ մի տեղեկութիւն չէ ունեցել, չէ լսել թէ գոյութիւն ունի «Ռուզանը և նրա քննադատները» վերնագրով պօլիմիքական գրուածքը և որ «փոխւում է շապիկը, քննադատականը միջից հանելու պատճառով»:

Դժբախտաբար ընտանեկան հանգամանքների պատճառով մինչև այժմ անկարող եղայ ես պատասխանել այդ երկու նամակներին. բայց լաւ է ուշ՝ քան երբէք:

Ամենից առաջ պէտք է ասեմ, որ ես երբէք չէի սպասում այդ նամակների հանդէս գալուն և անս թէ ինչ պատճառով:

1908 թուի օգոստոսի 30 ին վախճանուեց ողբացեալ վիպագիր Մուրացանը և ես նոյն թուի սեպտեմբերի 7ին, դեռ ևս հանգուցեալի դին հողին չյանձնած շտապցի իմ խմբագրութեամբ լոյս տեսնող «Հայրենիք» շաբաթաթերթի 15 համարում մանրամասն հաշիւ տալ հասարակութեան նորա՝ արդէն մամուլի տակ եղած երկերի II հատորի տպագրութեան բոլոր հանգամանքները մասին «Մուրացանի վերջին կամքը» խորագրով յօդուածում, ուր իմիջիպէտք, ասուած էր, որ «ժողովածուի մէջ մտնում է և հեղինակի «պատասխանը իւր քննադատներին», Հայրենիքի այդ համարը ինքս մեր տանը անձամբ յանձնեցի հանգուցեալի քննի տիկին Մուսայէլեանցին նորա տիկնոջ և ժառանգներին ուղարկելու համար և այնուհետև ոչ մի կարգադրութիւն տեղի չունեցաւ վերջիններէս կողմից այդ յօդուածի հրատարակութեան վերաբերմամբ, չնայելով որ նրանց քաջ յայտնի էր տպագրուող հատորի բովանդակութիւնը:

Բայց քանի որ մի անգամ արդէն այդ նամակները լոյս տեսան մամուլի մէջ, ես պէտք է մի անգամ էլ հանգամանօրէն առաջ բերեմ Մուրացանի երկերի II հատորի տպագրութեան մանրամասն պատմութիւնը և քննել թէ որ աստիճան նրա ժառանգները իրաւունք ունէին յիշեալ նամակը գրելու:

Մուրացանը, որի առանձին սէրն ու մտերմութիւնը վայելելու պատիւն ունէի ես, մի քանի տարի շարունակ ցանկանում էր տպագրել իւր երկիրի հետեւեալ հատորները և առաջարկում էր ինձ յանձն առնել տպագրութեան հոգացողութիւնը: 1907 թուականի հոկտեմբերի 10 ին նա յանձնեց Աղանեան տպարանին իր երկերի III հատորը-Ռուզանը և Անդրէաս երէցը, որ և մտել է տպարանի պաշտօնական մատենի մէջ 389 համարով: Այդ հատորից շարուած էր արդէն 32 երես, երբ մի օր Մուրացանը մտաւ տպարան և խնդրեց դադարեցնել տպագրութիւնը, որովհետև մտադիր է Ռուզանը փոփոխութեան ենթարկել, հինգերորդ գործողութիւն աւելացնել և նրան կից տպել իր պատասխանը քննադատներին: Նա յիտ ստացաւ ձեռագիրը և տպարանը հրաժարուեց ընդունել նրանից 32 երեսի շարելու վարձը:

Բաւական ժամանակ անցնելուց յետոյ նա մի անգամ կարդաց ինձ մօտ իր պատասխանի սևագիրն և ասաց, որ շուտով սկսելու է երկու հատորի տպագրութիւնը միանգամից, իսկ մի անգամ էլ կանչելով ինձ իր մօտ՝ կարդաց «Ռուզան»-ի փոփոխած

կտորները և աւելացրած մենախօսութիւնը որպէս 5-դ գործողութիւն:

1908 թուի մայիսին մի քանի անգամ նա կանչեց ինձ իր մօտ և խնդրեց տպագրութեան ծախքերի նախահաշիւ տալ իրան, յայտնելով, որ արդէն վերջնականապէս որոշել է տպագրութեան յանձնել երկերի II և III հատորները և որ ես յանձն առնեմ անմիջապէս սկսել գործը:

Ես մի փոքր ուշացայ նորան պատասխան տանել, ուստի և Մուրացանը յունիսի սկզբին քաղաքային փոոտով նամակ է ուղարկում և կանչում ինձ, աւելացնելով մէջը, որ ուզում է անմիջապէս յանձնել ինձ իր երկերի տպագրութեան ամբողջ հոգսը:

Յունիսի 16-ին էր կարծեմ, որ ես գնացի նորա մօտ և ներկայացրի տպագրութեան հաշիւը. նա մատենադարանը քրքրելիս աթոռից վայր էր ընկել, ծունկն ու մէջքը ցաւացրել ու բժշկւում էր: Նրա մօտ էր Ս. Քամալեանցը և միասին կարդում ու կարդի էին դնում Մուրացանի՝ իր քննադատներին ուղղած պատասխանի ձեռագիրը:—Նա յայտնեց ինձ իր անբաւականութիւնը, որ ուշ էի այցելում իրան, յանձնեց ինձ տպագրել իր հետեւեալ երկերը.

1. երկերի II հատորը, որի մէջ մտնում էին ա. պատասխան իր քննադատներին, բ. Ռուզանը փոփոխած և գ. Անդրէաս երէց:

2. երկերի III հատորը—Գէորգ Մարգպետունին:

3. բանաստեղծութիւնների ժողովածուն:

Տուեց նաև իր պատկերը ստորագրած, որ կլիշէ պատրաստել տամ երկերի II հատորի մէջ զետեղելու համար:

Նա ինձ յանձնեց գրքերի սրբագրութիւնը վարձատրութեամբ, որ ես սիրով յանձն առայ կատարել, հրաժարուելով սակայն վարձատրութիւնից:

Հետեւեալ օրերին ես կրկին այցելեցի նրան և մի անգամ էլ ձեմարանի ուսուցիչ պ. Մանուկ Աբեղեանի հետ միասին, և երկուսս էլ գտանք Մուրացանին լիակատար խելքի վրայ, լուրջ խորհող, լուրջ դատող և աւելի էլ լուրջ խօսող:

Նա առաջարկեց ինձ, որ երկու գրքի թղթի տպագրութեան հաշւում ստանամ մի հազար ուրբլի պ. Նփ. Միրզայեանից, սակայն ես հրաժարուեցի վաղօրօք այդչափ գումար ստանալ, ուստի և Մուրացանը մի տոմս գրեց նրան, որ առ այժմ ինձ յանձնէ չորս հարիւր ուրբլի, իսկ մնացեալը հետգնտէ, ամեն անգամ իր առանձին կարգադրութեամբ: Գ. Միրզայեանցը անմիջապէս կատարեց Մուրացանի կարգադրութիւնը:

Նոյն յունիսի 24-ին սկսուեց II հատորի տպագրութիւնը:

Մուրացանը գնաց Մանգլիս ամարանոցը կազդուրուելու և

ճանապարհին վկայ եղաւ մի կառքի շուռ գալուն և նրա ուղևորների ջախջախուելուն, և այդ այնպէս վտանգաւոր կերպով ազդեց նրա ջղերի վրայ, որ մի քանի օրից արդէն խելագարութեան նշաններով վերադարձրին նրան Թիֆլիս:

Նրա մահից յետ մի քանի ամիսներ կազմեցին մի մասնաժողով, և իրանց վրայ առին Մուրացանի երկերի տպագրութեան գործը. այդ մասնաժողովը, որ ոչ պաշտօնական բնոյթ ունէր և ոչ հասարակական, նախ մի անհատի միջոցով և ապա նոյն իսկ թղթով հաշիւ պահանջեցին ինձանից Մուրացանի գրքի տպագրութեան մասին, առաջարկեցին դադարեցնել տպագրութիւնը և տպագրելի նիւթերը յանձնել իրանց: Բայց ես պատասխանեցի նրանց, թէ քանի որ ոչ ոք չէ կարող երաշխաւորել այդ մասնաժողովի գոյսութեան յարատեւելուն և քանի որ ես օրէնքով պատասխանատու եմ միմիայն հանգուցեալի ժառանգների առաջ, հրաժարուում եմ որեւէ բան յանձնել նրան, կամ դադարեցնել տպագրութիւնը. այլ միայն կարող եմ յանձնել Մուրացանի ժառանգների մերձաւոր բարեկամ և մասնաժողովի անդամ պ. Ս. Ջերբեղեանցին ինձ մօտ գտնուած նիւթերը, որին և յանձնեցի թէ բոլոր նիւթերը և թէ տպագրուող գրքի հաշիւը:

Միւս կողմից ես շարունակեցի երկրորդ հատորի տպագրութիւնը, աչքի առաջ ունենալով, որ ինձ վրայ ծանրանում են թէ բարոյական և թէ օրինական պարտաւորութիւններ միանգամից:

Ես չսխալուեցի իմ հաշիւների մէջ, որովհետեւ շուտով, երբ գրքի դեռ 17 մամուլն էր տպւում, ստանում եմ պ. Տիգրան Նազարեանցից մի նամակ, որի մէջ գրում է թէ ինքը նշանակուած է հանգ. Մուրացանի կնոջ և ժառանգների լիազօր ներկայացուցիչը, և ժառանգները կարգադրել են, որ ոչ մասնաժողովը և ոչ ես չշարունակենք գրքերի տպագրութիւնը և խնդրում էր անմիջապէս դադարեցնել ի հատորի տպագրութիւնը:

Ես օրինական գտայ պ. Նազարեանցից ինձ եղած առաջարկը և կարգադրեցի տպագրութիւնը դադարեցնել:

Անցան երկար ամիսներ:

Գրքի $\frac{2}{3}$ մասն արդէն տպուած էր և ոչ ոք հոգացող չկար այդ մասին: Ես բանակցութեան մէջ մտայ պ. Նազարեանցի հետ, յայտնեցի նրան, որ տպուած թերթերը երկար մնալուց կարող են որեւէ վտանգի ենթարկուել և համաձայնութիւն կայացրինք, որ տպագրութիւնն աւարտուի:

Մի երկու շաբաթից լոյս տեսաւ երկերի ի հատորը:

Համաձայն Մուրացանի սեպհական կարգադրութեան, այդ հատորի մէջ մտել էին 1, պատասխան իր քննադատներին, 2,

Ռուզան և 3, Անդրէաս երէց: Որովհետև, ինչպէս ասացի, առաջին յօդուածը Մուրացանի հետ միասին կարգի բերելիս ես տեսել էի պ. Ս. Քամալեանցին, ուստի և չմոռանամ ասել, որ այդ յօդուածի տպարանական սրբագրութիւնը ես խնդրեցի կատարել իրան Քամալեանցին, որի ստորագրած փորձի թերթերը դեռ պահուում են ինձ մօտ:

Գիրքը որ լոյս տեսաւ, մի քանի օրինակ ես ուղարկեցի լիազօր պ. Նազարեանցին, որին և ներկայացրի տպագրութեան հաշիւը, որոշ զեղներ անելով և այն գնից, ինչ որ խօսել էինք Մուրացանի հետ:

Մէկ շաբաթի չափ անցել էր այդ օրից, երբ պ. Նազարեանից ստիպողական պատուէր եմ ստանում գրքից դուրս կտրել առաջին յօդուածը, գրքի շապիկը նորից տպագրել և այնպէս նորից կազմել, որովհետև այնպէս են հրամայել ժառանգները հետագրով:

Ես ապշել էի: Բայց ի՞նչ կարող էի անել: հեղինակը չկար, իսկ կարգադրողները նրա զոյքի ժառանգներն էին. անմիջապէս կարգադրեցի գրքերը քանդել, «Պատասխանը» դուրս կտրել և շապիկը նորից տպելով թղթակազմել:

Այժմ ուրեմն ընթերցողի առաջ դրուած է գիրքը այն կերպարանքով, ինչպէս որ ցանկացան հանգուցեալի ժառանգները:

Բայց սրանով էլ չբաւականացան նախանձախնդիր ժառանգները. նորա «սարսափելուց» անմիջապէս նամակ տպեցին «Հորիզօնում», որով նախքան ինձանից բացատրութիւն պահանջելը ներողութիւն էին խնդրում հասարակութիւնից, ասելով, թէ իրանց հայրը վերջիւրը տառապում էր հոգեկան հիւանդութեամբ. և պ. Նազարեանցն էլ «սարսափով» էր կարդացել նրանց այդ նամակը:

Ես պատմեցի ամեն բան պարզապէս, ինչպէս որ դէպքերը տեղի էին ունեցել. բայց վերը յիշածներից առաջ են դալիս մի քանի էական հարցեր, որոնց ես կուզենայի պարզել հասարակութեան առաջ.—

1. Իրաւ էր, որ Մուրացանը վերջերը հոգեկան հիւանդ էր և իր «պատասխանը» հոգեկան հիւանդ ժամանակի գրուածք:

2, ի՞նչ ճանքնական կամ անտրամաբան մտածողութիւն էր պարունակում այդ յօդուածը իւր մէջ:

Եւ 3, որ ամենագլխաւոր եմ համարում ես, իրաւունք ունէին Մուրացանի ժառանգները հանել նրա անմիջական կարգադրութեամբ տպել տուած յօդուածը երկերի հատորից և մի հեղինակի

գործ հասարակութեան ներկայացնել այնպէս, ինչպէս որ ոչ թէ ինքը հեղինակն է ցանկանում, այլ... բոլորովին ուրիշ անձինք, թէկուզ լինէին նրա ժառանգները:

Առաջին հարցի մասին ես ինչպէս բժիշկ չեմ կարող խօսել, բայց իբրև հոսգուցեալի խիստ մտերիմներից մէկը պէտք է ասեմ, որ ես նրան խելագար հիւանդ և ոչ իսկ հոգեկան թեթև խանգարման մէջ չեմ տեսել, ճշմարիտ է նա ջղային, հիւանդութիւն ունէր, բայց ինչպէս կ'իկային նրա մօտիկ ծանօթները, այդ հիւանդութիւնը կայանում էր գլխացաւի մէջ միայն, որ սակայն մշտական մի երևոյթ չէր, այլ երբեմնական. բայց ես չեմ նկատել նրա դատելու, խօսելու կամ գրելու մէջ ոչ մի արտասովոր բան: Նա ճշմարիտ խելագար էր Մանգլիսից գալուց յետոյ, ուրեմն երկերի նիւթը տպարանին յանձնելուց յետոյ:

Թող հրապարակ գան և վկայեն պ. պ. Մանուկ Աբեղեանցն ու Սարգիս Բամալեանցը, թէ արդեօք, երբ նրանք ժամերով խօսակցում էին և քննում մեր հասարակական այս և այն խնդիրները, գտնան արդեօք Մուրացանի մէջ խելագարին յատուկ որևէ միտք կամ դատողութիւն: Մանաւանդ վերջինը, որ և մասնակցում էր նրա նիւթերի կարգաւորութեան գործին: Այդ ինչպէս պատահեց, որ նրան շրջապատողները խելագարութիւն չէին տեսնում, իսկ հազարաւոր վերստեր տասնեակ տարիներ հեռու ապրող և նրա երեսը չտեսնող «ժառանգները» գտնում էին նրան խելագար:

Կամ այդ ո՞ր բժիշկն էր, որ նրան բժշկում էր ինչպէս խելագար, հետաքրքրական է իմանալ:

Երկրորդ խնդիրը ինքը յօդուածն է: Տեսնենք թէ ինչ խելագար միտք է պարունակում իւր մէջ այդ գրուածքը, որ ժառանգներին իբրև խելագարի գործ է թուացել և այդ պատճառով էլ «սարսափ» ով են կարդացել:

Շատ ցանկալի կ'լինէր, եթէ ես կարողանայի առաջ բերել այստեղ Մուրացանի ամբողջ դուրս կտրած յօդուածը «Ռուզանը և նրա քննադատները» վերնագրով պաշուցականելու համար, թէ ինչ լուրջ, խոհուն և տրամաբան դատողութիւններով է ներշնչուած այդ յօդուածը, բայց մենք այդ կանենք մի ուրիշ անգամ, իսկ այժմ այնքանն էլ բաւական ենք համարում, որ միայն մի քանի կտորներ արտատպենք այնտեղից, որպէսզի ընթերցողը իմանայ, որ Մուրացանը այդ յօդուածը գրելիս կատարեալ խելքի է եղել հեռու խելագարութիւնից: Ահա նա.

«ՌՈՒԶԱՆԸ» ԵՒ ՆՐԱ ՔՆՆԱԴԱՏՆԵՐԸ

«Համեստութեան ու պատշաճի տեսակէտից դատելով լաւ է որ սեփական երկի մասին երբեք չըխօսէ հեղինակը, որովհետեւ որքան էլ անկեղծ լինի նա, դարձեալ կգտնուին մարդիկ, որոնք նրա խօսքին կը հակադրեն յայտնի առածը թէ՛ «Ո՛չ ոք իւր թանին թթու չի ասում»:

Բայց և համեստութեան այդ պահանջին հնարաւոր է, կարծում եմ, պատկառ ֆնալ այնպիսի երկրում, ուր նախ՝ կան զրամարիտ քննադատներ, այսինքն մարդիկ, որոնք պատրաստուած են և կոչումն ունին զրական երկերի անաչառ քննիչն ու դատաւորը լինելու, և երկրորդ՝ ընթերցողների մեծ մասը զարգացած է այնքան, որ կարող է իւր կարգացածի մասին գաղափար կազմել՝ ազատօրէն կարդալով անձամբ հեղինակի զրուածքը և ոչ թէ կուրօրէն ենթարկուել առաջին պատահած տգէտ, անբարեխիղճ զրուդի կարծիքներին, և թէ, ի դէպ դրանք արտայայտուեն կրքով, որոշ դիտողմներով:

Մեր մէջ, դժբախտաբար, հազուագիւտ են քննադատներ բառի իսկական նշանակութեամբ. դրանց փոխարէն կան, բազմաթիւ պոլիմիստներ, որոնք այս ու այն զրական երկի մասին յայտնում են իրենց հայկացքն ու կարծիքները որոշ դիտողմներով ու նպատակներով՝ աչքի առաջ ունենալով աւելի զրոյի անձը, քան գործը:

Այս երևոյթն ունի իւր բնական պատճառը: Մեր երկրի հայ մամուլը իւր աշխատակիցներին ու ընթերցողներին, կամ ընդհանուր առմամբ, մտածող հայ հասարակութիւնը բաժանել է ականների և մկրտելով նրանց ազատամիտ ու պահպանողական, առաջադէմ ու յետադէմ անուններով՝ հասարակաց է դարձրել այն միտքը թէ՛ երկու հակառակ բանակի մարդիկ միեւնոյն ճշմարտութիւնը դաւանել չեն կարող, թէ մէկի գտած լաւը՝ միւսը վատ պիտի հռչակէ, կամ ցոյց տուած բարին պիտի ընդունէ չարի տեղ, այդ իսկ պատճառով ես կարծում եմ անհետացել են ասպարէզից ճշմարիտ քննադատներ և նրանց տեղն անցել զուտ պոլեմիստներ, կամ զրական մարտիկներ, որոնք կոչումն ունենալով այս կամ այն բանակի պատերազմը պատերազմելու, բնականաբար, անկարող պիտի լինեն հակառակորդի պաշտպան կամ փառաւորիչ հանդիսանալ՝ նոյն իսկ եթէ սա արժանի լինէր դրան, կամ դատել ու պարսաւել իրենց կուսակցին, եթէ նրա գործը պարսաւի լինէր արժանի:

Քննադատը, սակայն ուրիշ է: Իմ կարծիքով, նրա համար չըկայ կուսակցութիւն, չըկան բանակներ, ազատամտի կամ պահպանողականի շահեր. նա ճանաչում է միայն ազատ ստեղծագործու-

Յիւնը և սրա արժանիքը: Նրան կարող է հետաքրքրել և խօսեցնել ամեն մի գործ, որ առնչութիւն ունի զիղարուեստի, նրա զարգացման և շահերի հետ: Եւ երբ հարկ լինի խօսել, կը խօսէ արդարութեամբ, առանց աչառելու, առանց բարեկամ և հակառակորդ ճանաչելու: Կը գովէ սիրով, ինչ որ արժանի է գովութեան և կը պարսաւէ աներկիւղ, ինչ որ պէտք է պարսաւել:

Յայտնի Բելիւսկին իրաւամբ կրիտիկոսին անուանում է «գեղեցիկ դատաւոր» և կրիտիկայի նպատակը համարում այն՝ որ նրա շնորհիւ ստեղծագործութեան կամ գեղարուեստի հիմնական օրէնքները բացատրուին տեսականապէս, իսկ նրանց ճշմարտութիւնը հաստատուի գործնականօրէն:

Այս անել կարողանալու համար, հարկաւ, կրիտիկոսը ոչ միայն ծանօթ և հմուտ պիտի լինի ստեղծագործութեան հիմնական օրէնքներին, հապա ձիւրք էլ պիտի ունենայ այդ օրէնքները ըստ պատշաճին բացատրելու և դրանց հիման վրայ հեղինակի գործը քննելու, ըստ որում այդ օրէնքներից դուրս եղող ըմբռնումով քննութիւն կատարելը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ կամայականութիւն, որ հարկաւ պօլեմիստին, բայց երբէք կրիտիկոսին վայել ունակութիւն է:»

«Այդ դրաման ես գրել եմ տասն և ինը տարի սրանց առաջ: Նա խաղացուել է Թիֆլիսում, առաջին անգամ 1882-ին, այսինքն հայոց թատրոնի փառաւոր շրջանում և այնպիսի խմբի ձեռքով, որի աստղերն էին Ադամեան, Սնակեան, Հրաչեայ, Գաբաշ ևն: Պարզ է որ այդպիսի խմբի ձեռքով խաղացուած պիւէսի յաջողութիւնը կը լինէր կատարեալ և ազդեցութիւնը մեծ: Ինչ յայնպիսի ոգևորուած ցոյցեր արին, որ քիչ էր մնում հաւատայի թէ՛ իրաւ, արժանի էի դրանց: Եւ ճշմարիտն ասած, այդ մոլորութեան մէջ էլ մնացի օրերով: Նոյն դրութեան մէջ կը լինէր և ամեն մի սկսող, որի գրչի առաջին փորձը նման յաջողութեան էր հանդիպում: Բայց իմ անձը և գործերը խստիւ քննելու և նրանց իսկական արժէքը ճանաչելու բնաւորութիւնը օտար չէր ինձ: Այդ պատճառով էլ չնայելով որ իմ գործը հանդիպել էր յաջողութեան և շատերը ժամանակակիցներից խնդրեցին, թախանձեցին, նոյն իսկ տպագրութեան ծախքը առաջարկեցին, որ պէսզի ես «Ռուզանը» լոյս հանեմ առանձին գրքուկով, այնուամենայնիւ ես չհամազուեցի, որովհետեւ իմ գործը բաւական մշակուած ու կատարեալ չէի համարում, ուստի թողեցի այն անտիպ: Բացի այդ որոշ ժամանակից յետոյ էլ արգելեցի պիեսը չընթալալ ոչ մի տեղ:»

Անցան 18 երկար տարիներ, որոնց ընթացքում և ոչ մի օր ձեռս չէի առել «Ռուզանը», նախ՝ այն պատճառով որ հայոց թատրոնը գրեթե մեռել էր, իսկ նրա թափառական բեմը չէր ողևորում ինձ, երկրորդ՝ ծառայութիւնից դուրս ունեցած սակաւաթիւ ժամերս գործ էի դնում վիպական աշխատութեանց վրայ:

«Գալով պ. Լէօի իմ լեզուի մասին արած դիտողութեանց, ես արդէն բաւական եմ համարում նրա այն վկայութիւնը թէ՛ իմ լեզուն «հարուստ է և ողորկ ինչպէս հայերէնի նմուշ»։ Իսկ մնացեալը թէ՛ ես գրաբառամոլ եմ, թէ՛ ես գործ եմ ածում «զի», «կարի», «առ քեզ» և այլն (որոնք, 'ի դէպ ասած, ամբողջ 64 երեսի մէջ գործ են դրուած մի կամ երկու անգամ, այն էլ՝ բառերի համաչափութիւն կազմելու և խօսքը դիւրաւուր դարձնելու համար), իսկ թէ՛ ես գտնւում եմ Բէշիքթաշլեանի, շէքիմեանի և Նարբէյի «խիստ» ազդեցութեան տակ, կարող եմ ասել, որ դրանց թատերական գրուածքներից մի ամբողջ երես կարդացած չեմ լինիլ իմ կեանքում, որովհետեւ կարդալու բաներ չեն։ Այս բոլորի նկատմամբ ոչինչ չեմ գրում, նախ այն պատճառով յօդուածս արդէն երկարեց և երկրորդ՝ որ «Ռուզանի» լեզուն ամենքի առաջն է, կարող են կարդալ և դատել։ Ես միայն կը ցանկանայի, որ մեր գրողներից շատերը նոյնչափ բարեխղճաբար վարուէին հայ լեզուի հետ, որչափ ես եմ վարւում։ Այն ժամանակ, գուցէ պակասէին մեր միջից այնպիսի գրագէտներ, որոնք հայ բառերով գրում են ռուսերէն և որոնք, դժբաղդաբար, մեծ թիւ են կազմում մեր մէջ։»

Մնացած կէտերի վերաբերմամբ աւելորդ եմ համարում խօսել, որովհետեւ դրանցից իւրաքանչիւրի հերքումը պարունակում է իւր մէջ։

Խնդրում ենք ընթերցողին մատնանիշ անել, թէ ի՞նչ է գտնում նա այս հատուածների մէջ աննորմալ կամ լօգիկայի հակառակ դատողութիւն։

Ինչ վերաբերում է երրորդ հարցին, իրաւունք ունի՞նք արդեօք կողմնակի անձինք առանց հեղինակի կամքի արգելք դնել որեւէ անձի գրուածքի վրայ, այդ մասին կարող է երկու առարկութիւն լինել։ Նախ օրէնքի տեսակէտից և երկրորդ մարդկային առողջ դատողութեան և բարոյական կողմի։ Ռուսաց օրէնքից մեզ յայտնի չէ այնպիսի մի յօդուած, որ իրաւունք տար ում և է մէկին, թէկուզ ամենամօտ բարեկամին, բռնանալ ուրիշի մտքի

վրայ և գրաքննչի դեր կատարել. ընդհակառակ ինքը տէրութիւնը վերացրեց գրականութեան վրայից պաշտօնական գրաքննութիւնը, լէնչպէս ուրեմն թոյլ կտայ նա մէկին ճշոււմ և քննութիւն գործ դնել միւսի մտքի վրայ: Գալով բարոյական կողմին՝ հարկաւոր է արդեօք մանրամաս խօսել այստեղ առողջ մտածողութեան և բարոյական հասկացողութեան մասին. ամեն մի համբակ շատ լաւ գիտէ, որ անձի անձեռնմխելիութիւնից գերազանց է մտքի անձեռնմխելիութիւնը և քանի քանի մտքի մշակներ աւելի լաւ են համարել կախաղան բարձրանալ կամ իրանց կեանքը վերջացնել տաժանակիր աշխատանքների մէջ, քան մի բոլէ թոյլ տալ, որ միտքը, գաղափարը կամ խօսքի ազատութիւնը վտանգի ենթարկուի:

Մուրացանի ժառանգները իբրև Եւրոպայում սնուած և մեծացածներ պէտք է շատ լաւ գիտենային այս բիւրեղացած ճշմարտութիւնը և այնպէս վարուէին իրանց տաս տարի չտեսած հօր յիշատակի հետ:

ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՇՒԻԸ

Համաձայն իմ խոստման առաջ եմ բերում այստեղ տպագրութեան հաշիւը.

ՄՈՒՏՔ

Մտացել եմ պ. Եփ. Միրզոյեանից,	400 ռ.
Բժ. Բ. Նաւասարդեանից Մուրացանի բժշկութեան համար	5 ռ.
	405 ռ.

ԾԱԽՔ

25 մամուլ շարել ¹ և 1500 օր. տպելը	250 ռ.
Շապիկը տպելը	4—
Պատկերը տպել ² .	5—

1. Մուրացանին տուած հաշուում մամուլի շարել և տպելը որոշուած է 11 ռ. ուրեմն այժմ 25 ռուբլի զեղջ ենք արել:

25 Մամուլի սրբագրութիւնը արժէ առնուադն 50 ռուբլի, որ մենք չենք պահանջում:

2. Կլիշէն Մոսկուայում պատրաստելու ծախքը վերցրինք մեզ վրայ:

Թուղթ Դիտ. ընկ.—ից 41 օգմա	.	.	.	.	.	266—
Պատկերի Թուղթ.	.	.	.	.	.	4—
Շապկի Թուղթ	.	.	.	.	.	5—65 կ.
Թղթակաղմ	.	.	.	.	.	18—75

ԳԻՐՔԸ ԿԵՐՊԱՐԱՆԱՓՈԽԵԼՈՒ ԾԱԽՔԵՐ

Շապկի Թուղթ	.	.	.	.	.	5 — 65 —
» Տպելը	.	.	.	.	.	4
Սպիտակ Թուղթ	.	.	.	.	.	1 — 35 —
Սպիտակ երես տպելը	.	.	.	.	.	3 — 50 —
1500 գրքից մի մամուլ դուրս կտրել և նորից կըպ-						
ցնելը:	.	.	.	.	.	3 —
						570 ա. 90 կ.
սրանից հանելով մեր ստացած						405 ա.
						մնում է 165 — 90

Մենք ստանալիք ունենք այդ գրքից 165 թուղթի 90 կոպէկ. այս հաշուից պ. Տ. Նազարեանը վաճառելով 55 օրինակ Գուտտեմբերգ գրատան վրայ՝ 55 թուղթի վճարեց մեզ, ուրեմն մեզ այժմ հասնելու է 111 թուղթի 90 կոպէկ:

ԳՐՔԵՐԻ ՀԱՇԻԻԸ

Տպուած է 1500 օրինակ.

սրանից տուել ենք Տ. Նազարեանցին 20 օր.

(անդորր № 44)

տուած է Գուտտեմբերգին 55 օր.

գրաքննական կոմիտէին 15 օր.

(անդորր. № 52)

90 օր.

մեզ մօտ մնում է 1410 օրինակ, որ առաջարկում ենք ժառանգներին ստանալ մեզնից և վճարել տպարանին պարտք մնացած 111 թուղթի 90 կոպէկը:

Գիւտ Աղանեանց ա. ք.

